

تبیین جایگاه مسجد جامع یزد در ایجاد حس مکان و هویت به فضای کالبدی شهر

* سعیده حسینی زاده مهرجردی
** سیدعلی میرنژاد

E-mail: archisad@pnu.ac.ir
E-mail: mirsa.2010@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۳/۱۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۸/۷

چکیده

در گذشته مساجد جامع تعیین کننده الگوی کلی و هویت مشترک شهرهای اسلامی به شمار می رفتند، به تعبیری مفهوم شهر اسلامی با وجود مسجد جامع تحقق می یافت و در این شهرها به زیباترین وجه هویت کالبدی و بصری آنها به نمایش گذاشته می شد. اما امروزه سیمای بیرونی عناصر شهری و در نتیجه کالبد شهر انعکاس دهنده هویت ساکنان آن نیست و نیز عنصر هویت بخش دیگر در شهرهای جدید دیده نمی شود. اما در شهر تاریخی یزد مسجد جامع کبیر به عنوان یکی از نمادهای مادی و معنوی و هویت بخش به کالبد شهر همچنان مورد توجه شهروندان است. در این مقاله که به شیوه توصیفی و تحلیلی نوشته شده و تکنیک گردآوری اطلاعات آن به صورت کتابخانه ای و میدانی بوده، سؤال اصلی پژوهش این است: آیا معماری مسجد جامع یزد در ایجاد حس تعلق مکان و هویت بخشی به یزد تأثیرگذار بوده است؟ طبق نتایج این پژوهش عناصر معماری مسجد مذکور، نوع مکان یابی بنا به ویژه در راستای قبله، ویژگی های کیفی اجزای بنا مثل مصالح، رنگ، استفاده از نمادهای مختلف، و... در هویت بخشی به کالبد یزد مؤثر بوده است.

کلید واژه ها: هویت شهر اسلامی، شهر یزد، مسجد جامع کبیر یزد، هنر اسلامی.

* کارشناسی ارشد معماری، مربی گروه هنر و معماری دانشگاه پیام نور تهران، ایران، نویسنده مسئول

** کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری گروه علوم اجتماعی دانشگاه پیام نور تهران، ایران

مقدمه

در گذشته جوامع اسلامی، وجود مسجد جامع تعریف کننده مفهوم شهر بود. امروزه به دلایل گوناگون از جمله دگرگونی مفهوم شهر، هویت کالبدی شهر و سیمای بیرونی عناصر شهری، کالبد شهر که حتی انعکاس دهنده هویت ساکنان آن نیست، دستخوش دگرگونی های نابسامان شده است. اما هویت شهر خود معلول فرهنگ شهروندان آن است؛ لذا این دگرگونی ها فرایند شهروندسازی را نیز تحت تأثیر قرار داده است. از آنجا که طراحی چنین شهری باید براساس الگوهای اسلامی صورت پذیرد - و در معماری و شهرسازی گذشته ایران این امر به خوبی میسر شده بود - بررسی و کنکاش عناصر هویت بخش شهر اسلامی در معماری گذشته ایران به منظور احیای آن در معماری اسلامی امروز، ضروری به نظر می رسد. هم چنین اهمیتی که برخی از این بناها مثل مساجد جامع در معرفی شیوه های هنری و معماری ادوار مختلف تاریخی که هویت اصلی شهر به آنها وابسته است، دارد و نیز تأثیر این بنا در شکل گیری و پیوند هر کدام از آنها، از نظر موضوعی و محتوایی، بررسی این بنا را مهم جلوه داده است.

روش تحقیق

نوع تحقیق بنیادی است هرچند در حوزه شهرسازی، می تواند به کار گرفته شود و جنبه ای کاربردی پیدا کند. روش تحقیق کیفی و توصیفی - تحلیلی و ترکیبی از روش های اسنادی و تاریخی است. تکنیک گردآوری اطلاعات، کتابخانه ای و اسنادی و بررسی های میدانی (مشاهده ای) است. لذا با رویکردی استدلالی و استنتاجی به بررسی و واکاوی مفهومی هویت در ساختار کالبدی شهر یزد، به تبیین عناصر هویت ساز مسجد جامع کبیر پرداخته شده است. در این مقاله سعی شده از شاخص های قرآنی براساس یافته های نگارندگان نیز بهره برداری شود.

پیشینه تحقیق

ارائه نظریه شهر اسلامی و رواج آن از قرن ۱۹م. توسط شرق شناسان آغاز (نقی زاده، ۱۳۹۰) و تاکنون توسط محققان مختلف ادامه یافته است. برخی بنابر دلایلی به اشتباه «اسلام را مترادف با عرب» دانسته اند (الصیاد و تورلی، ۲۰۰۹: ۵۹۸). و به باور نگارندگان از اصل بحث جدا افتاده اند. برخی مانند Brown علاوه بر این که بر پای بندی مسلمانان بر اعتقادات دینی شان معترفند، تأثیر جهان بینی توحیدی اسلام بر فرهنگ جوامع اسلامی

را ضعیف می‌شمارند (نقی‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۳). استوارت نیز بر تأثیر غیرقابل انکار اسلام بر مدل‌های طراحی شهرهای اسلامی اذعان دارد، اما اسلام را تنها یک سیستم مذهبی - اجتماعی معرفی می‌کند (ج. استوارت، ۲۰۰۱: ۱۷۷). ابراهیمی نیز در تبیین سلسله مراتب شهری در قرآن، زندگی شهری را تعبیر شهر اسلامی می‌داند. اما تا اینجا به ذکر این نکته که محیط (کالبدی و معنایی) اسلامی از عوامل مهم احراز هویت یک شهر بوده، پرداخته نشده است. محیط چون تجلی کالبدی فرهنگ جامعه است می‌تواند در ایجاد حس هویت مؤثر باشد. بسیاری از نظریه پردازان «فرهنگ را بخش انسان ساخته محیط می‌دانند» (هرسکوویس، ۱۹۸۵: ۱۰۶). هم‌چنین ادعا دارند «فرهنگ وابسته به نمادسازی است، و دربرگیرنده ابزارها، آرایه‌ها، رسوم، باورها، هنرها، مناسک و از این قبیل است» (عزیزی و همکاران، ۱۳۹۰: ۶۲). لذا فرهنگ اسلامی و هرآنچه مؤلفه آن است در هویت بخشی به یک محیط اسلامی مثل شهر یزد مؤثر است. بررسی برخی الگوهای معماری و شهرسازی در تقابل با نهادهای فرهنگی و اجتماعی، طبق نظریه بوم‌شناسی فرهنگی، نشان داده که شناخت این الگوها در هر منطقه بدون در نظر گرفتن عوامل محیطی و فرهنگی کاری بس دشوار و یا غیرممکن است. در زمینه الگوی سکونت این تحقیق در بین محققان غربی چون «آموس راپاپورت و پاول الیور» (عزیزی و همکاران، ۱۳۹۰: ۶۴) انجام گرفته، اما در زمینه معماری مذهبی که ارتباط تناتنگی با فرهنگ داشته و مهم‌تر بوده، جای مطالعه بس بیشتر است. از دیدگاه بسیاری از فرهنگ و جامعه‌شناسانی چون «امیل دورکیم، مارسل موس و ویکتور ترنر، عالی‌ترین و کلی‌ترین سطح فرهنگ که نظام‌های اجتماعی را کنترل می‌کند دین است» (عزیزی و همکاران، ۱۳۹۰: ۶۶). از مجموع نظریات فوق مبرهن است که دین و نمود عینی آن در شهر یعنی مسجد، یک عنصر هویت‌ساز است و شهر و جامعه اسلامی را دارای ویژگی خاص و تعریف شده می‌کند. در ادامه به چگونگی احقاق این اصل در شهرسازی اسلامی سنتی ایران و در شهر یزد پرداخته شده که برای تمامی شهرهای ایران اسلامی با ویژگی‌های فرهنگی مشترک قابل تعمیم است.

فرضیه‌ها

فرض اصلی این پژوهش آن است که: مسجد جامع یزد یکی از مهم‌ترین عناصر هویت بخش شهر در دوره اسلامی به لحاظ ساختاری (۱) و (معنایی) محسوب می‌شود.

چارچوب نظری تحقیق

ساخت مسجد از همان زمان آغاز تشکیل حکومت اسلامی توسط حضرت نبی (ص) در مدینه انجام شد. (۲) این بنا ضمن این که از نظر کالبدی بسیار ساده و محقر بود، به لحاظ ساختاری و کارکردی یکی از استوارترین ارکان شهر اسلامی مدینه به شمار می آمد. بتدریج و با گسترش اسلام و افزایش جمعیت مسلمین، به بنایی مستحکم و پابرجا نیاز بود، لذا مسجد جامع در هر شهر بزرگترین پایگاه دین و مهم ترین محل اعلام و انتشار اخبار و اعلامیه های دولتی و مرکز تجمیع فعالیت های اجتماعی - فرهنگی و مبدأ اجتماعات مردمی شد. با شکل گیری مساجد جامع و تکامل این فضای مقدس، شهرها با هویت اسلامی و مشخص در ایران ظاهر شد که علی رغم تنوع اقلیم و فرهنگ بومی با ساختار و الگویی یگانه ظهور کرد و مسجد جامع در این زمینه نقشی کلیدی برعهده داشت. در بحث رابطه بین شهر به عنوان محیط انسان ساخت و فرهنگ اسلامی رویکردهای گوناگونی وجود دارد، از جمله: صارمی تعریف ویژگی های شهر اسلامی را در مفاهیمی چون عدالت، آگاهی، تعادل، امنیت، رفاه، پویایی، استحکام، زیبایی و روابط اجتماعی منبعث از مبانی قرآن، جست و جو می کند (صارمی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۰۴). حبیبی یکی از عوامل مشخصه شهر در ادوار اسلامی در ایران را مسجد جامع عنوان می کند (حبیبی، ۱۳۸۶: ۴۲). نقی زاده رابطه شهر و فرهنگ ساکنان را ناگسستنی می داند (نقی زاده، ۱۳۸۶). اهلرز وجود برخی از کارکردها از جمله کارکرد دینی مسجد آدینه (جمعه) را به عنوان هسته مرکزی هر شهر اسلامی بیان می دارد (پوراحمد و همکاران، ۱۳۸۹: ۳). لکن آنچه در این تحقیق بیشتر مورد استناد قرار گرفته رویکردی است که شهر را به عنوان یک سازمان اجتماعی، تولید کننده فرهنگ و بستر مناسبی برای فرهنگ سازی معرفی می کند. برخی از محققین فضاهای بینابین شهری را به عنوان یکی از عناصر هویت بخش کالبد شهرهای ایرانی - اسلامی معرفی کرده (بلیان و همکاران، ۱۳۹۰: ۵۹). در مورد مطالعه مسجد جامع یزد نیز مطالعات ماکسیم سیرو (۳) نکات ابهام بسیاری را از پیش روی برداشته و تحقیقات بعدی بر روی این مسجد را سهل الوصول کرده است. پوپ (۴) و گدار (۵) نیز برخی جنبه های سبک معماری و فن ساختمانی مساجد ایران از جمله بنای مذکور را مورد مطالعه قرار داده اند.

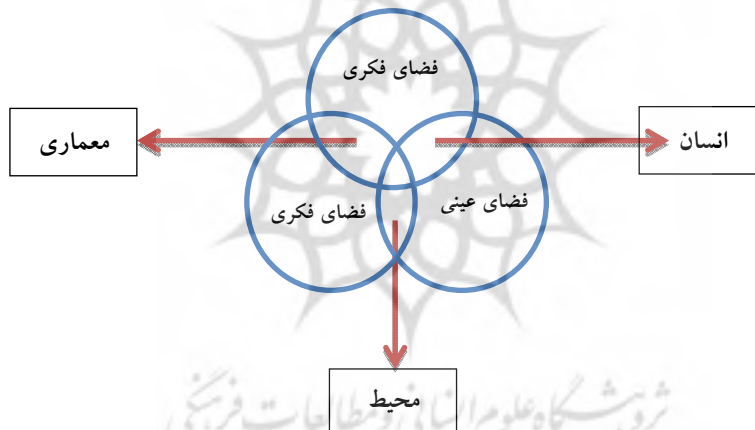
۱- تبیین مفاهیم کلیدی

۱-۱- شهر اسلامی: یک واژه فارسی است که آن را «بلد و اجتماعی با خانه ای بسیار و عماراتی بی شمار که در آن مردم سکنی می کنند و بزرگتر از قصبه و ده است» (دهخدا)

تعریف می‌کنند. برای مفهوم شهر اسلامی تعابیر متعددی ذکر شده است. برقی و تقدیسی عوامل شکل دهنده شهر اسلامی را در سه گروه؛ فضای فکری شهروندان (نوع جهان‌بینی آنان)، فضای رفتاری (فضای حاصل از روابط شهروند با مدیر شهر و قوانین و اصول حاکم بر این روابط) و فضای عینی (فضای کالبدی و ظاهری شهر) معرفی کرده است (برقی و تقدیسی، ۱۳۸۷: ۱۳۰). کلانتری و همکاران شهر اسلامی را شهری می‌دانند که «در آن مظاهر تمدن اسلامی نمود داشته و هر یک از اجزای چنین شهری، یادآور حضور خداوند است. به عبارت دیگر شهر اسلامی مبلغ و تجلی‌گاه توحید است» (کلانتری خلیل‌آباد و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۶).

۱-۲- **هویت شهر:** هویت پاسخی است که به پرسش «ما هو» یا «آن چیست» داده می‌شود (رحیمیون، ۱۳۹۰: ۹۵). هم‌چنین «احساس تعلق خاطر به مجموعه‌ای مادی و معنوی است که عناصر آن از قبل شکل گرفته است» (نوفل و همکاران، ۱۳۸۸: ۵۸). مجموعه‌ای از صفات است که باعث تشخیص یک فرد یا اجتماع از افراد و جوامع دیگر می‌شود؛ شهر نیز به تبعیت از این معیار، شخصیت یافته و مستقل می‌گردد. مساجد عنصر هویت‌بخش شهر اسلامی محسوب می‌گردند، چون جزئی از شهر و یادآور حضور خداوند است، تجلی‌گاه توحید است و براساس فرهنگ اسلامی شهروندان و قوانین حکومت اسلامی، شکل می‌گیرد و کالبد خود را بازمی‌یابد، لذا کالبد شهر با هویتی که به آن بخشیده شده برای شهروند خاطره‌ساز می‌شود و در ایجاد حس مکان به وی تأثیر بسیار دارد.

عوامل مؤثر در شکل‌گیری شهر اسلامی

نمودار شماره ۱: انسان (جهان‌بینی توحیدی) و محیط (طبیعی و انسان ساخت) و معماری (محصول جهان‌بینی) (مأخذ: نگارندگان)

از آنجا که شهر اسلامی شکل گرفته از اندیشه اسلامی است، برای ظهور آن همپوشانی سه فضا ضرورت دارد: فضای فکری، فضای عینی و فضای کالبدی (نمودار ۱). هویت هر شهر در یک استمرار تاریخی شکل می‌گیرد و در عین پویایی، خود را در صور کالبدی هنر و معماری نمایان می‌کند. پس از شکل‌گیری این کالبد که به واقع برآمده از هویت و مؤلفه‌های ماهوی هر سرزمین است، خود اثر هنری، شهر یا معماری ابزاری برای انتقال مفاهیم، آداب و جلوه‌های فرهنگی آن به نسل‌های آینده و عنصری هویت‌ساز برای انسان هویت‌پرداز می‌شود (حبیب، و همکاران، ۱۳۸۷: ۲۲). مسجد نیز به‌عنوان یک اثر هنری و معماری، عنصری هویت‌ساز برای شهر اسلامی محسوب می‌گردد و برای انتقال مفاهیم و آداب فرهنگی و اسلامی به شهروندان آتی یک شهر بسیار مؤثر است که شهروندان امروز شهر یزد همان نسل‌های آینده گذشته‌اند. اما برای اثبات چگونگی ایجاد حس مکان و کیفیت هویت‌سازی مسجد جامع یزد و تأثیر بر کالبد شهر در ادامه مباحثی آمده است. این شهر دارای هویتی چند بعدی است که هم کیفیت بصری و ویژگی‌های وابسته به آن و هم کیفیت ادراکی نمایانگر فرهنگ و تاریخ، را شامل می‌شود.

هویت بصری شهر: این نوع از هویت ارزش‌های زیبایی‌شناختی در شهر و کیفیت بصری و امکان ادراک و موقعیت و جهت‌یابی را شامل می‌شود. «اگر فردی در شهر وارد می‌شود و بعد از دیدن بخش‌های مختلف شهر، بتواند به خوبی شهر را توصیف کند، این شهر نمایانگر شهری با هویت بصری خواهد بود» (نوفل و همکاران، ۱۳۸۸: ۶۰).

هویت شناختی شهر: «کیفیت و کمیت اطلاع از فضای شهر و نمادها و نشانه‌های شهری و ارزش‌های تاریخی و فرهنگی را نشان می‌دهد. عناصر هویتی هر کدام در شب‌وروز مفهوم خاصی را به ما ارائه می‌دهد. عناصر در شب و روز چنان باید خوانایی و وضوح داشته باشند که هویت‌بخشی به شهر را در هر دو زمان حفظ کنند» (نوفل و همکاران، ۱۳۸۸: ۶۰).

پس، فضای کالبدی و ساختار مکانی - فضایی شهرها، که شکل‌گیری آن متأثر از اندیشه‌ها، باورها، فعالیت‌ها و سطح فرهنگ جامعه است. از مهم‌ترین ابعاد هویتی آن است، لذا شناخت آن می‌تواند در اثبات کیفیت هویت شهر مؤثر افتد. این هویت یک صورت ظاهر دارد که با حواس پنج‌گانه قابل درک است و یک صورت باطن که به غیر از حواس به ابعاد غیرحسی دیگری هم وابسته (مثل ادراک هندسه در معماری اسلامی) است اما در کالبد نمایان می‌شود. چون بافت کالبدی امکان بازشناسی هویت شهری را به صورت بصری فراهم می‌آورد دارای اهمیت است.

۱-۳- حس مکان: به معنای ادراک ذهنی مردم و احساسات کم و بیش آگاهانه آنها از محیط پیرامونشان است. این حس «موجب احساس راحتی فرد در یک محیط شده و از مفاهیم فرهنگی مورد نظر مردم، روابط اجتماعی و فرهنگی جامعه در یک مکان مشخص حمایت می‌کند و باعث یادآوری تجارب گذشته و دستیابی به هویت برای افراد می‌شود» (انصاری و همکاران، ۱۳۸۷: ۹۴). در ایجاد حس تعلق و مکان به مخاطبین به‌ویژه در فضاهای شهری، برخی محققین «تعاملات و ارتباطات فرهنگی - اجتماعی در مکان و برخی عناصر کالبدی» (جوان فروزنده و همکار، ۱۳۹۰: ۳۲) فضاهای مذکور را به‌عنوان عامل شکل‌گیری این حس معرفی می‌کنند. شکل، اندازه، رنگ، بافت و مقیاس به‌عنوان ویژگی‌های فرمی و کالبدی، هر یک نقش مؤثری در شکل‌گیری حس تعلق دارند. در اثبات ایجاد این احساس توسط کالبد مسجد جامع یزد معیارهای زیر نیز مد نظر قرار گرفته است.

۲- معیارهای ارزیابی هویت کالبدی - فضایی شهر اسلامی

به‌طورکلی معیارهای ارزیابی هویت کالبدی به قرار زیر است:

۱-۲- تمایز/ تشابه: تمایز عنصری از غیر و تشابه آن با خودی

انسان بیشتر گرایش به درک اشیایی دارد که مخالف با زمینه موجود است (تمایز). از طرفی محرکه‌هایی که مشابهت کالبدی دارند با هم مرتبط و درک می‌شوند (تشابه)؛ مثلاً در شهرهای اسلامی به دلیل این که مساجد دارای عناصر کالبدی ویژه هستند به راحتی از سایر ابنیه تشخیص داده می‌شوند. مفاهیمی چون خوانایی، معنی، حس مکان و شخصیت در دسته این معیار قرار می‌گیرند.

۲-۲- مجاورت: محرکه‌هایی که در مجاورت یکدیگر قرار دارند غالباً با هم درک می‌شوند و در ادراک تأثیر می‌گذارند، مانند خط زمین (خط ساختمان) و نیز خط آسمان بناها به‌ویژه مساجد (و نیز سایر بناهای مقدس) در محیط‌های شهری.

۲-۳- حفظ وحدت در عین کثرت (میرمقتدایی، ۱۳۸۳: ۱۷)، به‌عنوان نمونه؛ استفاده کثیر از عناصر وحدت‌بخش، و نیز استفاده از عناصر واحدی که کثرتی از ویژگی‌های هویت‌بخش را در خود دارند، باعث ایجاد حس هویت و تعلق مکان می‌شوند. مجموعه‌ای از نمادها و نشانه‌ها و فرم‌ها و رنگ‌های وحدت‌بخش در مساجد هویت‌ساز هستند.

۲-۴- تداوم در عین تحول (میرمقتدایی، ۱۳۸۳: ۱۷): به معنای پیوند با گذشته و عدم انقطاع در عین نوآوری با توجه به شرایط زمانه

۳- معیارهای ارزیابی هویت شهر اسلامی از منظر قرآن

یکی از نیازهای اجتماعی انسان احساس امنیت و حس تعلق است که هم بعد زمانی دارد و هم بعد مکانی؛ و ایجاد چنین حسی در شهروند به خودی خود محقق نمی‌شود. وجود یک معیار اساسی و الگوی استوار در طراحی شهر اسلامی و ایجاد چنین احساسی لازم است تا با برخورداری از آن حس امنیت و تعلق به مکانی زیست در یک شهروند مسلمان ایجاد شود. این معیار بخوبی در قرآن تبیین شده، لذا برخی از آیات قرآن به عنوان مرجعی که الگو و مبانی و ارکان و صفات و اصول شهر اسلامی از آن قابل استنتاج است (نقی‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۲)، در ذیل آمده است:

- «وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ قَالَ وَمَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلَىٰ عَذَابِ النَّارِ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ: وَ (به یاد آر) هنگامی که ابراهیم عرض کرد: پروردگارا، این شهر را محل امن و آسایش قرار ده و اهلش را که ایمان به خدا و روز قیامت آورده‌اند از انواع روزی‌ها بهره‌مند ساز، خدا فرمود: و هر که (با وجود این نعمت) سپاس نگذارد و راه کفر پیماید گر چه در دنیا او را اندکی بهره‌مند کنم، لیکن در آخرت ناچار معذب به آتش دوزخ گردانم که بد منزلگاهی است»: (بقره/ آیه ۱۲۶).
  - «وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ: و یاد کن زمانی را که ابراهیم گفت: پروردگارا، این شهر (مکه) را تحت مقرراتی ویژه ایمن گردان و مرا و فرزندانم را از پرستش بتها دور دار»: (ابراهیم/ آیه ۳۵).
  - «وَأَقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجَكُمُ وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّىٰ يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ: و هر کجا مشرکان را یافتید به قتل رسانید و آنان را از همان وطن که شما را آواره کردند برانید، و فتنه‌گری (آنان) سخت‌تر و فسادش بیشتر از جنگ و کشتار است، و در مسجدالحرام با آنها جنگ مکنید مگر آن که پیشدستی کنند، در این صورت رواست که در حرم آنها را به قتل برسانید، چنین است کیفر کافران: (بقره/ آیه ۱۹۱).
- آنچه از این سه آیه و البته سایر آیات قرآن برمی آید نشانگر این مطلب است که: قداست شهر مکه (شهر اسلامی) به واسطه حرمت حرم امن الهی آن یعنی مسجدالحرام (مسجد) و کعبه (محوریت و مرکزیت آن) است؛ تا آنجا که مسلمانان از قتال با مشرکان در این حرم منع شده‌اند. مسجدالحرام هویتی به شهر مکه داده که همگی با عدالت در آن احساس امنیت می‌کنند. شهروندان (اهل) شهر نیز در گسترش این صفت

و تعمیم آن نقشی عمده دارند. این شهر با قوانینی ویژه و رعایت این قوانین توسط شهروندان دارای امنیت می شود. این قوانین شامل مقررات طراحی و معماری بناها به ویژه مراکز عبادی نیز می شود.

• «يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ: ای فرزندان آدم، زیورهای خود را در مقام هر عبادت به خود برگزید و بخورید و بیاشامید و اسراف نکنید، که خدا مسرفان را دوست نمی دارد»: (اعراف/آیه ۳۱). این شهر ویژگی دیگری نیز دارد که آن را به یک شهر با هویت بدل می کند و آن حصول زیبایی در حد کمال است. «وقتی توصیه این است که زیبایی را با خود به مسجد ببرید، این قاعده در وهله نخست مشمول خود این مکان می شود. مسجد مرکز و قلب پنده شهر است، لذا دستور زیبایی برای مسجد شامل کل شهر نیز می شود» (صارمی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۰۵). توجه به منظر و سیمای شهری یکی از گزینه‌هایی است که می تواند به زیبایی شهر بینجامد. «در منظر شهرهای اسلامی، تفوق مسجد در آسمان شهر و تحقق شهر خدا محور، با ذکر «همانا با یاد خدا دل‌ها آرامش می گیرد» (۶) به امنیت خاطر انسان می انجامد» (نقی زاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۶۶).

• «وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ وَأَخِيهِ أَنْ تَبَوَّآ لِقَوْمِكُمَا بِمِصْرَ بَيْتًا وَاجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبْلَةً وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ: و به موسی و برادرش (هارون) وحی کردیم که شما برای پیروانتان در شهر مصر منزل گیرید و (اکنون که از بیم فرعونیان به مساجد نتوانید رفت)، خانه‌هایتان را قبله و معبد خود قرار دهید و نماز به پا دارید و (تو هم ای رسول) مؤمنان را (به فتح در دنیا و بهشت در آخرت) بشارت ده»: (یونس/ آیه ۸۷). این زیبایی اگر محصول ثروت مردمی باشد که با تقوی نیستند از بنیاد ویران است، چنان که مسجدی که بر پایه تقوی بنیان نشده باشد شایسته است تخریب شود (توبه/ آیه ۱۰۷). نکته مهم در این آیه این است که مسجد در شهر اسلامی از عناصر مهم است و اگر نباشد باید برای آن جایگزین انتخاب کرد. لذا نقش حاکمان، بانیان و واقفان، انگیزه‌های دینی و غیردینی آنها در نگهداری، توسعه یا تکمیل مساجد، از منظر اسلام بسیار سازنده است. اما بدون حضور شهروند نیز این شهر از پای‌بست ویران است (حج/ آیه ۴۵).

۴- مسجد و مسجد جامع

مسجد را در لغت فارسی این گونه تعریف کرده‌اند:

«۱- جایی که مسلمانان در آن نماز می خوانند یا مراسم دینی انجام می دهند.

۲- مکان معین خاص که برای نماز وقف‌کنند، خانه‌خدا، محل سجود، نمازگاه و...
 ۳- مسجد آدینه (۷): مسجد بزرگی در هر شهر که روزهای جمعه در آن نماز جمعه برگزار شود» (همه بر گرفته از بهشتی و همکاران، ۱۳۸۸: ۲۳۹).

در قرآن واژه مسجد بسیار آمده و در چند آیه از آن به صراحت همان معنای مکان برگزاری نماز استفاده می‌شود. آیاتی چون:

- إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنِ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ (توبه/ آیه ۱۸).
- وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضُرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِرْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلَيَحْلِفُنَّ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَىٰ وَاللَّهُ يُشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ (توبه/ آیه ۱۰۷).
- وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا (جن/ آیه ۱۸).

به هر رو با توجه به اصول مذکور و تأمل در دیگر مبانی اسلامی می‌توان مهم‌ترین مبانی اصلی شهر دارای هویت اسلامی را بر پایه آیات و روایات چنین برشمرد: مذکر یا یادآور خدا بودن، نماد توحید بودن، نظم، زیبایی، امنیت، تعادل و توازن در بنای ساخت و سازها، پرهیز از ظلم، اولویت استفاده از عناصر طبیعی همچون نور، باد به جای عناصر ساخته دست بشر، پیشگیری از تجلی تفاخر و تفرعن و اسراف در ساخت و سازها (شکرانی، ۱۳۸۷: ۲۴۳).

تبیین جایگاه مسجد جامع در هویت بخشی به کالبد شهر یزد

از صدر اسلام تاکنون بنابر سفارش رسول خدا (ص) که فرمود «أحب البلاد الى الله» (منتظرالقائم، ۱۳۸۷: ۴۵۴) مسجد کانون شهر اسلامی بوده است. «مسلمین در دوران قرون وسطی مانند دیگر مردم به شدت مذهبی بودند و مسجد بازتاب واقعی آن جوامع بود» (هیلن براند، ۱۳۷۷: ۶۸) و طی سالیان در صدد به خاطر سپردن زهد و سادگی و ترتیب عبادت به شیوه خود پیامبر بودند. از این رو مسجد در تحکیم بنیاد شهر اسلامی همواره جایگاه خاصی داشته که این سادگی و بی‌پیرایگی صدر اسلام، دلیل استواری آن در دوران متمادی بوده است. در قرون ۳ و ۴ (هـ.ق) مساجد معمولاً برای پناه دادن به مسافران، توبه کاران و افراد بی‌خانمان استفاده می‌شد، لذا شبانه‌روز باز بودند. به تدریج عملکرد مساجد به مسجد جامع تغییر یافت و بنایی فوق‌العاده با عظمت شد که صرفاً وظایف بسیار بااهمیت آن باعث می‌شد که «وجود مسجد جمعه در هر آبادی موقعیت شهر شدن را برای آنجا به ارمغان آورد» (هیلن براند، ۱۳۸۶: ۸۱)، و در واقع مسجد جامع

«اصلی‌ترین حلقه زندگی شهری و واژگان و اصول و قواعد آن، کامل‌ترین تبلور اندیشه‌های مکتب اسلام در شهرسازی» (اهری و همکاران، ۱۳۷۷: ۲۲) شد. کم‌کم و با ورود برخی نوآوری‌ها در تحول معماری آن ویژگی‌های بارز آن کمرنگ شد و عناصر جدیدی (مثل محراب، منبر، مناره و گنبد و ...) مرتبط با فرهنگ هر منطقه برای شهرها هویتی خاص به ارمغان آوردند.

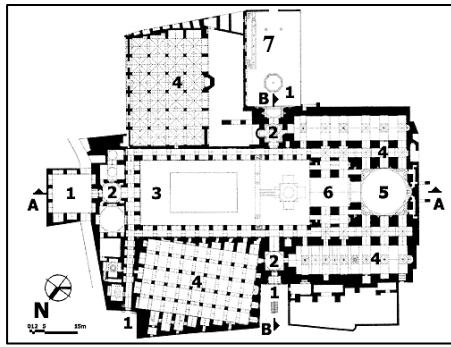
۱- معرفی مسجد جامع یزد

«مسجد جامع کبیر یزد یکی از مساجد زیبا و بزرگ ادوار اسلامی شهر است که قدمت آن به قرن هشتم هجری برمی‌گردد. این مسجد برجای سه مسجدی بنا شده که در قرون متمادی در جوار یکدیگر ساخته شده بودند. این سه نهایتاً در دوره قاجاریه به مسجدی واحد با صحنی وسیع تبدیل شده است» (گلشن، ۱۳۷۷: ۹۶). از بنای اصلی آن که متعلق به قرن ششم هجری بوده، اثری برجای نیست، ولی به جای آن در دوره ایلخانی مسجد جامع کنونی ساخته و طی حدود چهار دوره گسترش، تعمیر و تجدید شده است (حسینی‌زاده، ۱۳۹۲: ۵۳). «بنای کنونی از آثار سیدرکن‌الدین محمد متوفی به سال ۷۳۲ هـ ق است که پس از فوت وی مولانا سیدشرف‌الدین علی یزدی آن را به پایان رسانده» (کاتب، ۱۳۵۷: ۶۶) و اکنون در ضلع غربی خیابان امام خمینی (ره) واقع در محله دروازه شاهی یزد واقع است و مشتمل بر؛ شش ورودی و یک سردر اصلی و جلوخانه‌ها، صحن اصلی، رواق‌های جانبی صحن، تک ایوان رفیع و گنبدخانه و دو شبستان تابستانه در طرفین آن و گرم‌خانه در ضلع شرقی و غربی و دو پایاب می‌باشد. «این مسجد به دلیل طرح معماری، تزئینات و به خصوص کتیبه‌هایش از اهمیت خاصی برخوردار است» (نصرتی، ۱۳۸۰: ۲۱).

تصویر شماره ۱: موقعیت مسجد جامع یزد

(مأخذ: mosque.mihanblog.com)

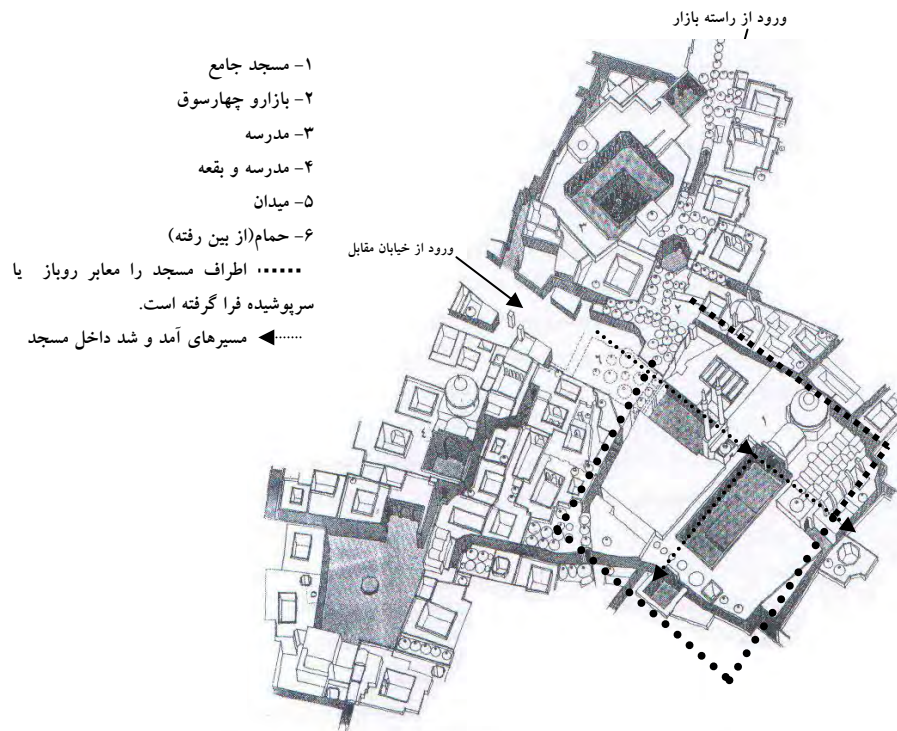
تصویر شماره ۲: پلان مسجد جامع یزد

(مأخذ: www.ghoolabad.com)

۱- پیشخان ورودی	۲- کریاس یا دهلیز
۳- صحن حیاط	۴- شبستان
۵- گنبدخانه	۶- ایوان
۷- مکان حمام سابق	

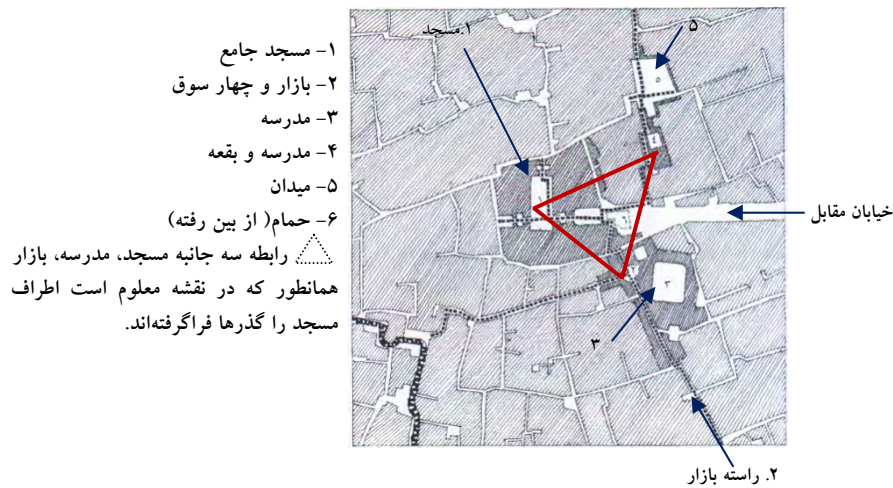
۲- جایگاه مسجد جامع در طراحی شهری یزد در دوره اسلامی (مقیاس کلان)

ادر رابطه با اهمیت جامع اعتضادی می‌نویسد: «در این دو قرن اخیر، حدود ۱۵ شهر جهانی از سمرقند و بخارا تا قیروان و قرطبه، در سرزمین‌های اسلامی وجود داشت که هسته دوران اسلامی همگی آنها نخستین مسجدی بود که فاتحان مسلمان ساخته بودند که البته در هر شهری مهم‌ترین مسجد، جامع بود» (اعتضادی، ۱۳۷۷: ۱۰). در یزد نیز، مسجد جامع همواره یک رکن مذهبی و مهم‌ترین عنصر شهری به لحاظ کارکردی و ساختاری بوده است. این بنا همواره از عناصر اصلی شهر بوده و با سایر عناصر شهری رابطه منظم و تعریف شده داشته که متأسفانه به دلیل «احداث خیابانی مقابل سردر اصلی مسجد به سبک باروک، مسجد از بافت پیرامون جدا گردیده است» (توسلی، ۱۳۸۱: ۱۴). وجود این مسجد نه تنها به لحاظ مادی (خودنمایی کالبدی) باعث زیندگی شهر یزد شده بلکه به لحاظ معنوی هم اعتبار مذهبی به آن داده است. بررسی سیر تکامل بافت تاریخی یزد نشان می‌دهد هسته اصلی شهر متأثر از این مکان مقدس گسترش یافته لذا هر آشنا و بیگانه‌ای که به شهر وارد می‌شد با توجه به معیار «تمایز - تشابه» شهر را ادراک می‌کرد.

تصویر شماره ۳: مجموعه مرکز شهر بسیار قدیمی یزد مشتمل بر عناصر کارکردی و مسجد جامع (مأخذ: نگارنده بر اساس توسلی، ۱۳۸۱: ۱۲)

از سویی «وجود کاربری های گوناگون در اطراف مسجد بیانگر جو فعال و ارزش بالای زمین در فضای اطراف مسجد بوده است» (پورجعفر، ۱۳۸۱: ۷۹). این یکی دیگر از ویژگی های هویت بخشی مسجد جامع و اماکن عمومی بوده است. پیرامون مسجد مذکور را گذر، بازار و ساباط فرا گرفته و هیچ بنایی به آن نچسبیده است. مرحوم پیرنیا دلیل آن را توجه به مسئله عدم حضور شخص ناپاک در مسجد و اطراف آن ذکر کرده است (پیرنیا به نقل از کیانی، ۱۳۸۶: ۴۶).

تصویر شماره ۴: موقعیت مسجد جامع در بافت تاریخی یزد
 (مأخذ: نگارندگان براساس توسلی، ۱۳۸۱: ۱۳)

این بنا با تسلطی که بر کالبد عمومی شهر داشته، همواره ارجحیت ارزش‌های اسلامی و دینی را نسبت به خواسته‌های مادی یادآور بوده است. (۹)

حضور دائمی مسلمان در شهر برای برگزاری نمازهای مختلف سند حفظ امنیت و توسعه پایدار فرهنگی را برای شهرهای اسلامی است، و مسجد جامع جلوه‌گاه تحقق پیمانی محکم است، که حضور مؤمنین و مؤمنان، بر پایداری معنوی شهر اسلامی می‌افزاید. (۱۰) همان‌طور که توجه به اوقات نماز، نمازگزار را به رعایت نظم و انضباط وای می‌دارد، مسجد نیز در نظام شهرسازی اسلامی کهن باعث انتظام فضایی شده است. «در دنیای نابسامانی که اسیر رشد بی‌رویه و قارچ‌گونه شهری است تصور شهر اسلامی نیز نمایی آرام‌بخش دارد» (بمات، ۱۳۸۱: ۱۲۱)، یزد با وجود فرم مسجد جامع دارای نمایی آرام‌بخش و بافتی ایمن است. تعدادی کتیبه سنگ فرمان در ورودی مسجد جامع مربوط به ادوار مختلف منصوب است که در متن آنها به شدت بر لزوم برقراری امنیت تأکید شده (حسینی‌زاده، ۱۳۹۲: ۵۷) که این مهم در سایه مسجد جامع محقق گردیده است. وقف که یکی از مصادیق بارز گذشت و بخشش مال است، قدمتی به اندازه تاریخ تمدن دارد و همیشه در همه ادیان، عاملی در توسعه شهر و روستا بوده است (کلانتری خلیل‌آباد و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۴). بررسی سنگ وقف‌های موجود و تعدد آنها در

این مسجد (افشار، ۱۳۷۷: ۱۲۳) نشان می‌دهد که بنای مذکور مهم‌ترین مرجع جاری شدن سنت وقف در این شهر بوده است.

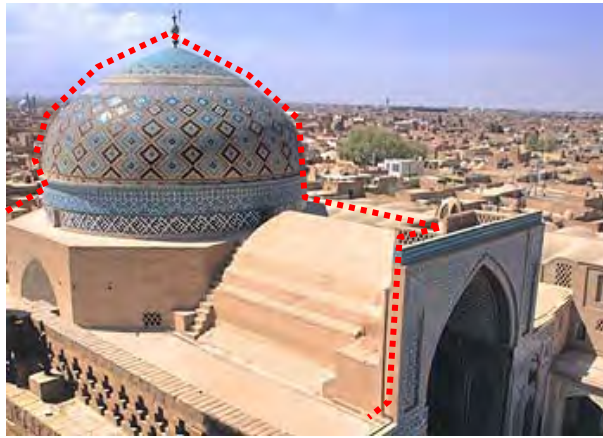
۳- مسجد جامع یزد مهم‌ترین عنصر هویت بخش به شهر

این مسجد هم در مقیاس محلی و هم در مقیاس شهر یک نشانه شهری محسوب می‌شود. از یک سو نقش هندسی و بزرگی مقیاس آن در بافت ارگانیک شهر و قرارگیری در مهم‌ترین مفصل شهری تعادل ساختار شهر را براساس تقابل برقرار می‌سازد، از دیگر سو به علت مکان‌نمایی و همجواری‌های خاص آن حضورش همواره احساس می‌شود و این همان حس مکان و تعلق خاطر است که به‌عنوان یکی از عناصر هویت‌ساز بسیار قابل توجه است (تصویر ۱ و ۵)، چرا که «توسعه اغلب شهرهای اسلامی و سلسله مراتب موجود در آنها متأثر از مسجد اصلی شهر بوده است» (علاقه‌بندان، ۱۳۸۹: ۵۶). «شهر یزد تا اوایل قرن چهاردهم هجری شمسی دارای رشد افقی‌گند و متعادل بوده» (عزیزپور و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۰۷) که در تمام مراحل توسعه فیزیکی آن حضور مسجد جامع به فراخور زمان دیده می‌شود. در هر مرحله توسعه شهر، که یا از درون بوده؛ «طوری که شهر از درون حفظ و احیا شده و رشد می‌نمود» (عزیزپور و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۰۹) یا از بیرون، محوریت اصلی براساس نقش کارکردی یا کالبدی مسجد جامع بوده است. این خود از دیگر مصادیق بارز هویت‌بخشی است.

تصویر شماره ۵: مسجد جامع یزد یک نشان شهری در بافت ارگانیک شهر
(مأخذ: www.tebyan.net)

از منظر شهری نیز وجود نوعی کنتراست و نیز هارمونی بین المان‌های موجود بنا با دیگر بناهای اطراف مثل سردر و مناره با ارتفاع بسیار بلند و رنگ آبی و لاجورد آنها (عنصر متضاد) و گنبد (عنصر هماهنگ و جهت کشیدگی طولی) به‌عنوان تنها علائم مشخصه در خط آسمان و عامل جهت‌یابی از نگاه پرنده محسوب می‌شود (تصویر ۶).

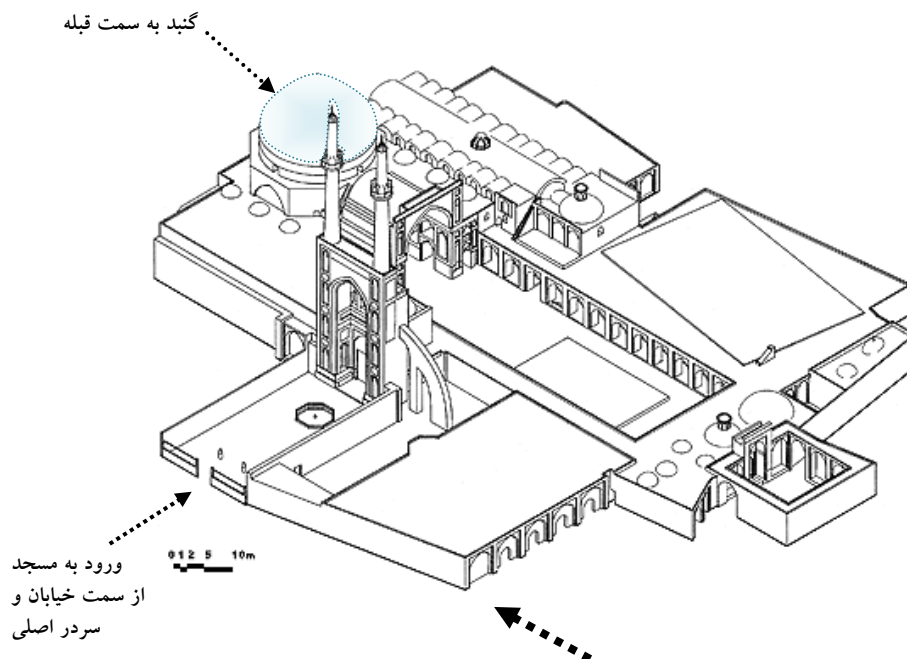
تصویر شماره ۶: ایوان و گنبد مسجد جامع از نگاه پرنده
(مأخذ: <http://ghoolabad.com>)

«در قرآن (آیه ۱۳، سوره نحل) و حدیث، آیات و روایات معصومین (ع) توجه به رنگ‌ها مورد ارزیابی قرار گرفته و نشان می‌دهد که در آرمان‌شهر اسلامی باید به آن توجه شود.» (کجباف، ۱۳۸۷: ۳۴۹). در مسجد جامع رنگ به‌عنوان یک عنصر هویت‌بخش کالبد شهر یزد، و هم‌چنین ایجاد خط آسمان مناسب در خوانایی فضاهای شهری و در جهت‌دهی و تشخیص موقعیت، مؤثر و از مصادیق هویت کالبدی است. از آنجا که تشخیص سمت قبله ممکن است در بدو ورود به مسجد برای هر کسی مشخص نباشد، در مقیاس کلان‌شهری با گنبد و در مقیاس خرد با محراب جهت‌نمایی شده است (تصویر ۸). استفاده از این نماد در شهرسازی یزد چنان بارز است که هر بیننده‌ای از فواصل بسیار دور با دیدن گنبد مسجد جامع، جهت قبله را تشخیص می‌دهد. در حقیقت استفاده از اصل تمایز شکلی و فرمی اجزای خط آسمان (معیار ۴-۱-۲)، همراه با بهره‌گیری درست از نمادها نوعی هویت کالبدی برای شهر به ارمغان آورده است. از سویی «نشانه‌های معماری مانند هر نماد دیگر دارای دو عملکرد بیان

معنا و ایجاد حس هویت هستند. هر نشانه‌ای به بیان معنایی فراتر از خود می‌پردازد و حس تعلق به جامعه‌ای خاص را اظهار می‌دارد» (کریمیان، ۱۳۸۹: ۱۲۱). نشانه‌ها و سمبل‌هایی که نمایانگر ارزش‌ها و مفاهیم اجتماعی - فرهنگی باشند به مثابه وسیله تبادل افکار بین شهروندان عمل می‌کنند. این نشانه‌ها و نمادها چون در زندگی روزمره تکرار می‌شوند، حس خاصی از معنا و هویت را تقویت می‌کنند. از جمله مسائلی که در فضا سازی زندگی اجتماعی مردم مورد تأکید قرآن کریم و احادیث است، ظواهری است که یادآور یاد خالق (معیار ۳-۴) باشد. از این رو استفاده از سمبل‌هایی که محتوای ارزش‌های پایدار باشد، می‌تواند اضطراب‌ها و وسوسه‌های افسارناگیکتۀ دنیوی را کاهش دهد و ذکر آیات الهی را جایگزین سازد، چون «این نمادها همواره در طول تاریخ نه تنها به وسیله هنرمندان بلکه از جانب مردم عامی نیز برای بیان باورها و ادراک‌هایشان استفاده شده است» (گلابچی و همکار، ۱۳۹۱: ۲۱). در معماری مسجد جامع یزد مناره که نماد انتشار نور است و گنبد - که نماد آسمان و عالم صغیر - به‌عنوان نوعی کهن‌الگو و نشانه (معیار ۳-۴)، هویت‌سازی می‌کند (تصویر ۷). قرارگیری دیگر کارکردهای مهم شهری در کنار مسجد جامع، به‌عنوان مثال عبور راسته بازار از کنار مسجد (که اکنون بخشی از آن تخریب گردیده)، نشان از هویت خود بنا و نقش هویت‌بخشی آن دارد. شکل‌گیری بازار در کنار این بنا ریشه در تفکر وحدت‌گرایانه اسلامی دارد، چرا که «شهر مکه هم زیارتگاه بوده و هم مرکز تجارت» (اعتضادی، ۱۳۷۷: ۱۲). از این جهت بازار، هویت و مشروعیت خود را از مسجد به ارث می‌برد (تصویر ۹) و شهر اسلامی ویژگی‌های کارکردی مناسب خود را باز می‌یابد (معیار ۳-۴).

در طول حیات اسلام محل قرارگیری مسجد نسبت به عملکردهای همجوار منطقی بوده است. واضح است که اهمیت این بنا در نزد مسلمانان چنان بوده که در انتخاب این مکان با وسواسی خاص و در یک سلسله مراتب منطقی اعمال نظر می‌کردند و این دقت نظر آنها هویت خاصی را به وجود آورده که حافظ جایگاه مسجد در خاطر مردمان بوده است (نقی‌زاده، ۱۳۸۷: ۴۹۸).

تصویر شماره ۷: تعیین سمت قبله از طریق شناخت جهت قرارگیری محراب و گنبد در مسجد جامع (مأخذ: نگارندگان)

در بحث حکمت هنر اسلامی نیز، هنرمند مسلمان تنها به این می‌اندیشید که از خود چیزی ماندگار به یادگار گذارد. این نیت خالصانه، اثر وی را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد، از این رو چنان که مشاهده می‌شود در تمام شهرهای تاریخی ایران از جمله یزد مسجد جامع یکی از برجسته‌ترین اماکن مورد بازدید گردشگران داخلی و خارجی است. تأثیر این بنا بر خاطر آنان به حدی بوده که در سفرنامه‌هایی که بعدها از آنان منتشر شده، توصیفات زیادی را به خود اختصاص داده است. در بنای مذکور در زمان توسعه، تکمیل یا مرمت، عالی‌ترین جلوه هنری هر دوره به زیباترین وجه به نمایش گذاشته شده است. این بنا ضمن این که عصاره تمدن (بخصوص معماری و شهرسازی) هر دوره را در خود دارد، کوهی از تجارب گذشته را به همراه دارد. این، یعنی تداوم در عین تحول (معیار ۴-۲-۴) از دیگر مشخصه‌های هویت کالبدی یزد است.

تصویر شماره ۸: جایگاه مسجد در سیمای عمومی شهر (مأخذ: نگارندگان)

نحوه ساخت و تکمیل این بنا، با انواع تکنیک‌های هنری و رنگ‌ها و تزئینات به کار رفته در آن به نحوی است که تمایز آن با سایر فضاهای شهری کاملاً مشهود است. این شیوه از القای هویت در این شهر بسیاری از جهانگردان و محققان را بر آن داشته تا در اولین نگاه این شهر را چون دیگر شهرهای مسلمانان، شهر گنبدهای فیروزه‌ای و شهر مناره‌ها بنامند (علاقه‌بندان، ۱۳۸۹: ۵۶).

تصویر شماره ۹: موقعیت بازار و حمام و مسجد جامع در کنار یکدیگر (مأخذ: نگارندگان)

این بنا در دسته مساجدی است که هم در ارتباط مستقیم با حکومت و محل انجام مراسم دینی و حکومتی بوده (با توجه به سنگ‌نبشته‌ها و سنگ فرمان‌های منصوب درون مسجد)، هم در اطراف محور اصلی و ستون فقرات شهر قرار گرفته یعنی؛ هم محل انجام فریضه و نیز محل اجتماعات مردمی بوده، و هم نقش عینی در مرکز محله را به عهده دارد، لذا عواید وقفیات حمام و آب انبار و قنات نصیب این مسجد می‌شده، با این وجود نقش هویت‌بخشی آن مبرهن است.

نتیجه‌گیری

آنچه امروزه در طراحی معماری و هنری مساجد کمتر مورد توجه قرار گرفته، ادراک حس زیبایی معنوی مسجد است. مسجد جامع کبیر یزد طی دوره‌های متعددی مرمت و بازسازی شده است. شاید یکی از دلایل جاودانگی این بنا علی‌رغم آسیب‌های فراوانی که در حدود ۴ الی ۵ قرن اخیر به آن وارد آمده، همت عالمان با تقوا و جلیل‌القدری چون سیدرکن‌الدین محمد، سیدشرف‌الدین علی یزدی، سیدعلی محمد وزیری و سایرین است که در آبادانی این بنا تلاش کرده‌اند. این که هر شهری باید دارای هویت مکانی - فضایی باشد جای شک و شبهه‌ای نیست، اما در چیستی و چگونگی این هویت‌بخشی بخصوص در دوره اسلامی برای یک شهر مسلمان‌نشین جای تأمل بسیار است. مرور تجربیات گذشتگان راهی بس سهل و هموار در این برهه است. لذا آنچه از این مجمل برمی‌آید نتایجی است که در به ثمر رساندن معماری مسجیدی درخور و شایسته در ساختار هنر و معماری این خطه کویری و البته معماری امروز ایران قابل توجه است. لذا توجه به این نکات می‌تواند مفید واقع شود:

در درجه اول مسجد باید فضا و مکانی باشد درخور ایجاد رابطه قلبی میان خالق و مخلوق؛ یعنی جایی که در عین شکوه و جلال و آراستگی و زیبایی صفاتی و افعالی، ذهن انسان را به جای توجه به خداوند به خود مشغول ندارد. در مرتبه بعدی اهمیت نقش کارکردی مسجد در مقیاس کلان شهر جهت ایجاد حس هویت اسلامی به شهر و شهروند است، که متأسفانه اکنون جایگاه بس کمرنگی در طراحی مساجد ایران دارد. مسجد جامع یزد همچون سایر مساجد جامع حول محور قبله قرینه‌سازی شده است و این تأکیدی بر محوریت قبله در طراحی مساجد است. آنچه ضرورت دارد توجه به ساماندهی محلات شهر بر محوریت مسجد بخصوص مسجد جامع است که در مقیاس کلان گسترش و پیشرفت شهر و شهرنشینی و چیدمان عملکردهای مهم شهر را بر

خاستگاه مسجد، جست و جو می‌کند. کالبد و سیمای شهر اسلامی باید به لحاظ بصری جذبه داشته باشد و تقویت کننده ارتباط شهروندان با یکدیگر و با دیگر اهالی و حتی غریبه‌ها باشد. در این میان با هماهنگی بانگ صلاهی مسجد و زیبایی بصری ایجاد شده و نقش قوی کارکردی آن می‌توان به این مهم دست یافت.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- در این مقاله اساس کار هویت کالبدی است لذا به این مقوله بیشتر پرداخته شده است.
- ۲- پیامبر اسلام هنگامی که به یشرب وارد شدند، نخستین عمل کالبدی یعنی تعیین مکان و ساخت مسجد را انجام دادند.
- ۳- ماکسیم سیرو (به فرانسوی: Maxime Siroux) کارشناس معماری از فرانسه و از اولین استادان دانشکده هنرهای زیبا در دانشگاه تهران بود (منبع اینترنتی شماره ۳۳)
- ۴- آرتور اپهام پوپ (به انگلیسی: Arthur Upham Pope) مورخ شهیر آمریکائی آثار هنری ایران (منبع اینترنتی شماره ۳۳).
- ۵- آندره گدار (به فرانسوی: André Godard) متولد سال ۱۸۸۱ میلادی معمار و باستان‌شناس فرانسوی بود (منبع اینترنتی شماره ۳۳).
- ۶- الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ: آنها که به خدا ایمان آورده و دل‌هاشان به یاد خدا آرام می‌گیرد، آگاه شوید که تنها یاد خدا آرام‌بخش دل‌هاست: رعد / آیه ۲۸.
- ۷- مسجد جامع یا مسجد جمعه هم گفته می‌شود.
- ۸- در دوره فتحعلی شاه قاجار اقدامات ساختمانی گسترده در مسجد با تخریب قسمت‌های زیادی از بناهای سه مسجد جامع انجام شد. در این زمان مسجد جامع فعلی به صورت بنایی واحد شکل گرفت.
- ۹- شهر یزد از دیرباز به شهر دارالعباده معروف بوده و هست.
- ۱۰- مؤمن نمازگزار به صورت روزانه سه بار (در نمازهای یومیه به جماعت)، هفتگی (در نماز جمعه)، سالیانه (نماز اعیاد)، گاه شمار (در نمازهای خاص مثل نماز باران)، در این مسجد حضور پیدا کرده، با سایر برادران دینی خود و با ولی عهد زمان هم پیمان شده است.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه الهی قمشه‌ای (۱۳۸۹)؛ انتشارات حافظ نوین، تهران.
- اعضادی، لادن (۱۳۷۷)؛ «نقش مسجد در ساختار شهرهای مسلمان‌نشین»، *دوفصلنامه صفت*، س ۸، ش ۲۶، صص ۸-۲۱.
- افشار، ایرج (۱۳۷۴)؛ *یادگارهای یزد*، ج ۲، چ ۲، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران.
- انصاری، مجتبی؛ صادقی، علیرضا؛ احمدی، فریال؛ حقیقت‌بین، مهدی (۱۳۸۷)؛ «هویت معماری و ساختار شهری: هویت‌بخشی به محلات بافت‌های فرسوده شهری با تأکید بر ساماندهی نظام بصری»، *دوماهنامه آینه خیال*، س ۲، ش ۱۱، صص ۱۰۰-۹۳.
- اهری، زهرا؛ حبیبی، سیدمحسن (۱۳۷۷)؛ «معماری شهری مسجد در مکتب اصفهان: دستور زبان و واژگان»، *دوفصلنامه صفت*، س ۸، ش ۲۶، صص ۳۷-۲۲.
- برقی، حمید؛ تقدیسی، احمد (۱۳۸۷)؛ «بررسی چگونگی شکل‌گیری شهرهای اسلامی و ویژگی‌های آن»، *مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی*، اصفهان، صص ۱۳۲-۱۲۳.
- بلیان اصل، لیدا؛ اعتصام، ایرج؛ اسلامی، سیدغلامرضا (۱۳۹۰)؛ «نقش فضای بینابین در هویت‌بخشی به گستره فضایی بافت‌های تاریخی ایران»، *دوفصلنامه هویت شهر*، س ۵، ش ۸، صص ۷۲-۵۹.
- بمات، نجم‌الدین (۱۳۸۴)؛ *شهر اسلامی و مسجد*، دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی هنری مساجد.
- بهشتی، سیدمحمد؛ قیومی بیدهندی، مهرداد (۱۳۸۸)؛ *فرهنگ‌نامه معماری ایران در مراجع فارسی*، ج ۱، چ ۱.
- پوراحمد، احمد؛ موسوی، سیروس (۱۳۸۹)؛ «ماهیت اجتماعی شهر اسلامی»، *فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، س ۱، ش ۲، صص ۱۲-۱.
- پورجعفر، محمدرضا (۱۳۸۱)؛ «توجه به معیارهای طراحی شهری و معماری در مساجد قدیمی»، *فصلنامه مدرس هنر*، دوره اول، ش ۱، صص ۹۰-۷۵.
- توسلی، محمود (۱۳۸۱)؛ *ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک ایران*، چ ۱، پیام: پیوند نو، تهران.
- جوان فروزنده، علی؛ مطلبی، قاسم (۱۳۹۰)؛ «مفهوم حس تعلق به مکان و عوامل تشکیل دهنده آن»، *فصلنامه هویت شهر*، س ۵، ش ۸، صص ۳۷-۲۷.
- حبیبی، فرح؛ نادری، سیدمجید؛ فروزانگهر، فریده (۱۳۸۷)؛ «پرسمان تبعی در گفتمان کالبد شهر و هویت (کالبد شهر تابع هویت یا هویت تابع کالبد شهر)»، *فصلنامه هویت شهر*، س ۲، ش ۳، صص ۲۳-۱۳.
- حبیبی، سیدمحسن (۱۳۸۶)؛ *از شارتا شهر*، چ ۷، دانشگاه تهران، تهران.
- حسینی‌زاده مهرجردی، سعیده (۱۳۹۲)؛ «نگاهی توصیفی و تحلیلی به سنگ‌نشته‌های موجود در مسجد جامع کبیر یزد»، *دوفصلنامه پژوهش هنر*، س ۳، ش ۵، صص ۶۶-۵۱.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)؛ *لغت‌نامه*، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- رحیمیون، علی‌اصغر (۱۳۹۰)؛ «هویت‌بخشی به شهر از طریق بهره‌گیری از عناصر طبیعی، نمونه موردی شهر همدان»، *فصلنامه هویت شهر*، س ۵، ش ۹، صص ۱۰۴-۹۳.
- شکرانی، رضا (۱۳۸۷)؛ «مهندسی فرهنگ اسلامی در مؤلفه‌ها و ویژگی‌های شهرسازی»، *مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی*، اصفهان، صص ۲۶۲-۲۳۷.

- صارمی، حمیدرضا؛ صارمی، مسعود (۱۳۹۰)؛ «تحلیل جایگاه شهر و زیبایی در هنر اسلامی»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، س ۱، ش ۴، صص ۱۱۱-۱۰۱.
- عزیزی، شادی؛ دلپذیر، علیرضا؛ مقدم، پریسا (۱۳۹۰)؛ «انسان‌شناسی فرهنگی وسیله‌ای برای بررسی عوامل شکل دهنده معماری»، **فصلنامه هویت شهر**، س ۸، ش ۱۲، صص ۷۰-۶۱.
- عزیزپور، ملکه؛ حسین‌زاده دلیر، کریم؛ اسماعیل‌پور، نجم‌ا (۱۳۸۸)؛ «بررسی رابطه رشد افقی سریع شهر یزد و تحرکات جمعیتی در این شهر»، **فصلنامه جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی**، ش ۲، س ۲۰، صص ۱۲۴-۱۰۵.
- علاقه‌بندان، سیدامیرمحمد (۱۳۸۹)؛ «مسجد و جایگاه آن در سیمای شهر اسلامی»، **ماهنامه پنجره**، ش ۸، صص ۵۸-۵۶.
- کلانتری خلیل‌آباد، حسین؛ صالحی، سیداحمد؛ رستمی، قهرمان (۱۳۸۹)؛ «نقش تاریخی وقف در شکل‌گیری شهر اسلامی (مطالعه موردی شهر اصفهان)»، **فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی**، س ۱، ش ۱، صص ۳۳-۴۴.
- کاتب‌یزدی، احمدبن حسین بن علی (۱۳۵۷)؛ تاریخ جدید یزد، به کوشش ایرج افشار، امیرکبیر، تهران.
- کججاف، محمدباقر (۱۳۸۷)؛ «روان‌شناسی رنگ‌ها در آرمان شهر اسلامی»، **مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی**، اصفهان، صص ۳۴۹-۳۳۳.
- کریمیان، حسن (۱۳۸۹)؛ «نمادهای فرهنگی در مناظر شهری: بیان معنا، حس هویت و آرامش روحی»، **فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی**، س ۲۴، ش ۷۴، صص ۱۳۲-۱۱۹.
- کیانی، محمدیوسف (۱۳۸۶)، **آشنایی با معماری ایران در دوره اسلامی**، تهران: سمت.
- گلابچی، محمود؛ زینالی‌فرید، آیدا (۱۳۹۱)؛ معماری آرکی تایپی (کهن الگویی)، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- گلشن، صدیقه (۱۳۷۷)؛ «بناهای اولیه مسجد جامع کبیر یزد (بررسی تاریخچه مسجد جامع کبیر یزد)»، **دو فصلنامه صفا**، س ۸، ش ۲۶، صص ۱۱۷-۹۴.
- مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی (۱۳۸۳)؛ گنجنامه فرهنگ آثار معماری ایران - مساجد جامع (دفتر هشتم)، (دانشگاه شهید بهشتی)، و روزنه، تهران.
- منتظرالقائم، اصغر (۱۳۸۷)؛ «جایگاه مسجد و نقش آن در شهر اسلامی»، **مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی**، اصفهان، صص ۴۶۲-۴۴۳.
- میرمقتدایی، مهتا (۱۳۸۳)، «معیارهای شناخت و ارزیابی هویت کالبدی شهرها»، **فصلنامه هنرهای زیبا**، س ۱۰، ش ۱۹، صص ۲۶-۱۷.
- نصرتی، مسعود (۱۳۸۰)؛ «مسجد جامع کبیر یزد، مجموعه‌ای ارزشمند از کتیبه‌های قرآنی»، **دوهفته‌نامه گلستان قرآن**، س ۲، ش ۸۷، صص ۲۶-۲۰.
- نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۶)؛ **ادراک زیبایی و هویت شهر در پرتو تفکر اسلامی**، سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، اصفهان.
- ----- (۱۳۸۷)، شهر و معماری اسلامی (عینیات و تجلیات)، اصفهان، مانی.
- ----- (۱۳۹۰)؛ «ریشه‌های شهر اسلامی در متون اسلامی»، **کتاب ماه هنر**، ش ۱۵۵، صص ۲۶-۱۲.
- نقی‌زاده، محمد؛ زمانی، بهادر؛ کرمی، اسلام (۱۳۹۰)؛ «ملاحظات فرهنگی در شکل‌دهی به نماهای شهری با تکیه بر ساختار نماهای شهری ایرانی در دوران اسلامی»، **دوفصلنامه هویت شهر**، س ۵، ش ۷، صص ۷۴-۶۱.

- نوفل، سیدعلیرضا؛ کلبادی، پارین؛ پورجعفر، محمدرضا (۱۳۸۸)؛ «بررسی و ارزیابی شاخص‌های مؤثر در هویت شهری (نمونه موردی محله جلفا در شهر اصفهان)»، *دو فصلنامه معماری و شهرسازی آرمان شهر*، س ۲، ش ۳، صص ۵۷-۶۹.
- هیلن براند، رابرت (۱۳۸۶)؛ *معماری اسلامی*، ترجمه ایرج اعتصام، چ ۳، شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری، تهران.
- Alsayyad, N. Tureli, I. (2009); "Islamic Urbanism", *The Journal of International Encyclopedia of Human Geography*, Vol A, No. 12, P 598-606.
- Herskovits, M.J. (1985); *Cultural anthropology*, Newyork, Knopf.
- <http://fa.wikipedia.org>
- J. Stewart, Dona (2001); "Middle East Urban Studes: Identity And Meaning", *The Journal of Urban Geography*, Vol 22, No 2, PP 175-181.

